

PRVE CERKVENOSLOVANSKE IN BOHORIČEVA SLOVNICA

Ko so avtor prve slovenske slovnice, Adam Bohorič, in avtorji prvih cerkveno-slovanskih slovnice obravnavali slovnične probleme, so se vsak po svoje uspevali trgati iz okvirov, ki so jim jih nalagale slovnice klasičnih jezikov.

In their treatment of grammatical problems, the authors of the first Church Slavic grammars and the author of the first Slovene grammar (Adam Bohorič) slowly and each in a different way managed to disengage themselves from the impositions of the grammars of the classics.

Cerkvena slovanščina je od svojega nastanka služila več slovanskim in nekaterim neslovanskim narodom kot knjižni jezik. Zlasti v pravoslavnih deželah je imela po navadi vlogo prestižnega jezika v diglosnem položaju.¹ V tej vlogi, deloma podobni vlogi latinščine v katoliških deželah, je obstajala več stoletij, in čeprav je v tem dolgem času nastalo kar nekaj spisov, ki so ta jezik slovnično obravnavali², so nastale prve sistematične slovnice cerkvene slovanščine šele proti koncu 16. in na začetku 17. stol.: Grammatika slovenska Lavrentija Zizanija l. 1956, Grammatiki slavenskija pravilnoe syntagma Meletija Smotrickega l. 1619. Prve cerkvenoslovanske slovnice so torej nastale, ko se je v Evropi začel val slovnice novih knjižnih ljudskih jezikov, med katere sodi tudi prva slovenska slovnica Adama Bohoriča iz l. 1584. Ta zakasnitev je v zvezi z drugačnim tipom kultur, katerim je cerkvena slovanščina služila za knjižni jezik.³ Potreba za cerkvenoslovanskimi slovnice novega tipa se je pojavila šele v specifični situaciji vzhodnih Slovanov v poljski državi, kjer sta bili pravoslavna vera in njeno izrazilo, cerkvena slovanščina, v stiku in nasprotju s katolicizmom in latinščino. Tu so se pojavile šole, v katerih se je cerkvena slovanščina poučevala analitično, s slovnico, kot sta se drugod po Evropi poučevali latinščina in grščina. Do tedaj se je cerkvena slovanščina poučevala predvsem ob vztrajnem prebiranju že napisanih besedil.⁴

Cerkveno slovanščino so začeli v Belorusiji in v Ukrajini v sklopu poljske države poučevati v t. i. bratskih šolah, ki so jih začeli ustanavljati proti koncu 16. stol. Take šole so imeli v Lvovu, Vilni, Minsku, Kijevu in drugod. Ustanavljalo in podpiralo jih je pravoslavno meščanstvo in plemstvo, v njih so poučevali cerkveno slovanščino, latinščino, grščino, aritmetiko, petje in verouk. Zato je razumljivo, da sta bila avtorja prvih cerkvenoslovanskih slovnice, Lavrentij Zizanij in Meletij Smotricki, učitelja na takih šolah.⁵

¹ To velja posebno za vzhodnoslovanske dežele, o tem gl. med drugim B. A. Uspenskij, Jazykovaja situacija Kievskoj Rusi i ee značenie dlja istorii russkogo literaturnogo jazyka, M., 1985.

² V. Jagić, Rassuždenija južnoslavjanskoj i russkoj stariny o cerkvenoslavjanskom jazyke, v: Issledovanija po russkomu jazyku, SPb. 1885—1895, t. I, str. 289—1070.

³ N. B. Mečkovskaja, Rannie vostočnoslavjanskije grammatiki, Minsk, 1984, str. 29—30.

⁴ O načinu poučevanja v trnovski Bolgariji pri patriarhu Evtimiju, ki ga omenja Konstantin Kostenčeski (Jagić, Rassuždenija, str. 369—70), obstaja žal premalo podatkov. Ni znano, ali je bil v trnovskem krogu znan slovnični spis 8 besednih vrst.

Širše kulturno okolje, iz katerega so nastale Bohoričeve Zimske urice, je v marsičem drugačno od tistega, v katerem so nastale prve cerkvenoslovske slovnice.⁶ Pri Bohoriču je šlo za opis novega knjižnega jezika na osnovi mlade literature in živih narečij, medtem ko so cerkvenoslovske slovnice opisovale jezik z večstoletnim knjižnim izročilom, ki pa je bil mrtev, in se je moral po nedolgi dobi novega razcveta, ko je dobil poleg stare vloge izrazila verskih besedil še vlogo jezika znanosti in umetnosti, vendarle umakniti v zelo zožen prostor.

Ena od razlik med cerkvenoslovske slovnice in Bohoričeva je bil tudi opisovalni jezik: Bohoričeva je napisana v latinščini in zato s svojim izrazjem ni vplivala na slovensko slovnično izročilo, medtem ko so cerkvenoslovske napisane v cerkveni slovanščini in je zato njihovo izrazje vplivalo na slovnično izrazje več slovanskih jezikov.⁷ Tudi nekaj slovanskih slovničnih izrazov izvira iz teh slovnice. Ko je namreč Valentin Vodnik iskal slovenske slovnične izraze za svojo slovnico 1811, se je močno naslonil na slovnici Smotrickega in Lomonosova (ki se je tudi sam opiral na Smotrickega).⁸ Veliko izrazov, ki jih je prevzel od njiju, se ni obdržalo (npr. *padež*, *zalog* (način), *narečje* (prislov), *skazaven*, *sturiven padež* (mestnik, orodnik), pač pa so se obdržali izrazi *glagol*, *predlog*, *zlog*, *soglasnik*, *naklon* in verjetno še kaj. To vprašanje nedvomno terja podrobnejše obdelave. Deloma ga obravnava J. Top. v članku o slovenskem slovničnem izrazju (v tisku), že prej ga je prikazoval J. Rotar.

Kljub pomembnim razlikam med Bohoričeva in cerkvenoslovske slovnice obstajajo med njimi poleg časovne bližine le določene vzporednosti. Vse tri slovnice se srečujejo s problemom, kako zajeti slovansko jezikovno gradivo v slovnična pravila, nastala na osnovi klasičnih jezikov. Za Bohoriča je bil jezik zgledovanja predvsem latinščina, za Zizanja predvsem grščina, za Smotrickega pa grščina in latinščina. Vsi trije so se opirali na latinske oz. grške slovnice, ki so bile v tistem času v rabi po Evropi, med njimi na slovnice Melanchtona.⁹ Vendar je Bohorič kot avtor prve slovenske slovnice resnično oral ledino, medtem ko sta se Zizanja in Smotricki lahko opirala na nekatera

⁶ V. V. Nimčuk, Systematyczny pidručnyk cerkovnoslov'jans'koji movi »Grammatika slovenska« L. Zizanja, uvodna študija v faksimilno izdajo: Lavrentij Zizanj, Hramatyka slovens'ka, Kyjiv, 1980, str. 17. — Hramatyka M. Smotryc'koho — perlina davn'oho movoznavstva, uvodna študija v faksimilno izdajo: Meletij Smotryc'kyj, Hramatyka, Kyjiv, 1979, str. 10—14.

⁷ O razliki kulturnega okolja med slovnice A. Bohoriča in M. Smotrickega gl. N. B. Mečkovskaja, Grammatika kak fenomen kul'tury (Adam Bohorič i Meletij Smotrickij), v: 16. stoletje v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 27. do 29. junija 1984, Ljubljana, v tisku.

⁸ N. B. Mečkovskaja, Prve slovanske slovnice: viri skupnosti, dejavniki različnosti, SR 1984, št. 3, str. 220.

⁹ V. Vodnik, Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole. V' Lublani, 1811, str. III. — F. Ramoš, Zgodovina slovenske slovnice, v: Zbrano delo, Prva knjiga, Ljubljana, 1971, str. 235. — A. Lägroid, Die russischen Lehnwörter im Slovenischen, Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, XII. Band, München, 1973, str. 46.

⁹ V virih za Zizanja in Smotrickega gl. med drugim uvodni študiji V. V. Nimčuka, navedeni v op. 5, ali uvoda v nemški faksimilni izdaji: Lavrentij Zizanj, Hrammatika Slovenska, Herausgegeben und eingeleitet von Gerd Freidhof, Specimina Philologiae Slavicae, Band 1, Frankfurt am Main, 1972. Meletij Smotryc'kyj, Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma, Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatsch, Specimina Philologiae Slavicae, Band 4, Frankfurt am Main, 1974.

starejša slovnicihna dela o cerkveni slovanščini, napisana v stari cerkveni slovanščini, kar jima je lajšalo delo.

Med starejšimi cerkvenoslovanskimi slovnicihni spisi moramo najprej omeniti spis *Osém čestii slova*. To delo je verjetno nastalo v 1. polovici 14. stol. v Srbiji kot nekakšen izvleček iz bizantinskih slovnicih. Prepisi so se razširili tudi k vzhodnim Slovanom, končno pa je to delo doživelo tudi natis, in sicer v Vilni l. 1586 pod naslovom *Kgrammatika slovenčska*.¹⁰ To delo obsega le 7 in pol tiskanih strani, našteva pa besedne vrste, pri nekaterih tudi definicije, paradigme in slovnicihne kategorije. Tu se prvič pojavijo cerkvenoslovanski izrazi, od katerih so nekateri v ruščini še danes rabljeni: *pričastie*, *sojuz*, *predlog* (preko Smotrickega in Vodnika tudi v slovenščini), *narečie*. Besednih vrst je, po izročilu srednjeveških slovnicih, osem: ime, glagol (v tem spisu še *rečeb* iz *ῥήμα*), deležnik, člen (kot je v grških slovnicih), zaimek, predlog, prislov in veznik. V resnici se nato avtor ukvarja v glavnem samo z imenom in glagolom, dodaja pa še nekaj opomb o deležniku in členu.

Ne da bi se spuščali v podrobnosti, omenimo le nekatere bolj ali manj posrečene rešitve. Pri imenih je razdelitev po spolu, glede na to, da je v grščini to drugače, precej dobro zadeta. Avtor pravi, da so spoli trije (ženski, moški in srednji), pripadnost kakemu spolu pa da lahko ugotovimo po končnici: moški samostalniki se končujejo na *jer* (srbska redakcija!), ženski na *-a*, srednji na *-o* in *-e*. Pri nekaterih samostalnikih, npr. pri *sol6*, *kr6v6*, *mati*, *d6šti* itd. pa nam spol kaže člen. Zgledi za sklanjatve so *člověk6*, *žena* in *jest6stvo*. Tu se moramo spomniti na Bohoriča, ki je pri izbiranju zgledov imel bolj nesrečno roko, saj je tako za moški kot za ženski spol izbral netipične zglede, namreč *oče* in *mati*. Kljub temu se je Bohorič tako kot avtor Osmih vrst dejansko odtrgal od latinske predloge in vzpostavil slovenščini primerno manjše število sklanjatev, pri katerem je postal spol pomemben uvrščevalec samostalnikov v sklanjativne tipe.¹¹ Naš stari pisec Osmih besednih vrst je sicer pozabil omeniti sklanjativne vzorce za soglasniške sklanjatve, npr. za tip *vrěme*, ki ga sam v besedilu uporablja, vendar je v tem obdobju razpadanje in enotenje starih tipov sklanjatev že tako napredovalo, da jih zaradi precejšnje variativnosti pri končnicah očitno ni več občutil kot pomembne in urejene, čeprav so se posamezne stare končnice v cerkveni slovanščini še dolgo ohranile.

Slovnicihna števila navaja tri: ednino, dvojino in množino. Pri tem mu je bil v oporo grški izvirnik, medtem ko je začela dvojina v živih južnih južnoslovanskih jezikih kot slovnicihna kategorija (ne pa vse dvojsinske oblike) v 14. stol. že izginjati. Bohorič je dosledno navajal dvojsinske oblike kljub latinski predlogi. Na nekem mestu (*De verbo*, str. 96) pravi: »Števila so tri, kakor pri Grkih.« Ni neverjetna misel, da je bilo Bohoriču pri uvajanju dvojine, ki je bila značilna za slovenščino, vendar neznana latinščini in nemščini, v oporo to, da je dvojino našel v slovnici drugega klasičnega jezika.¹² Pri sklonih namreč

¹⁰ Jagič, *Rassuždenija*, str. 326–365.

¹¹ O oblikoslovju pri Bohoriču gl. *J. Toporišič*, *Oblikoslovje v Bohoričevih Zimskih uricah*, XX. seminar SJLK, Ljubljana, 1984, str. 189–222, in tam navedeno literaturo.

¹² O vplivu grške slovnice na Bohoriča gl. tudi *B. Pogorelec*, *Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču*, XX. seminar SJLK, Ljubljana, 1984, str. 225. — O zavesti slovenskih protestantov, da ima slovenščina dvojino kakor grščina prim. tudi Trubarjevo izjavo v Ta prvem delu tiga noviga testamenta, 1557, v: *Slovenski protestantski pisci*, Izbral in uredil *dr. Mirko Rupel*, Ljubljana, 1934, str. 25.

vidimo, kako težko je bilo prvim slovníčarjem prepoznati in vpeljati kako kategorijo brez predloge v slovnici, ki so jo posnemali. Tako Bohorič ni mogel prepoznati in uvrstiti med sklone mestnika in orodnika, je pa med sklone uvrstil zvalnik in ablativ. Podobno se je pri sklonih godilo tudi piscu Osmih besednih vrst: po grški predlogi navaja pet sklonov: imenovalnik, roditeljski, dajalnik, tožilnik in zvalnik. Kakšne pasti prežijo na prve slovníčarje, lahko vidimo tudi po tem, da je avtor Osmih besednih vrst pri vseh treh sklanjatvah v ednini navedel namesto roditeljske oblike svojilnega pridevnika: *člověkovó, ženina, jestóstvovo*. Njegova miselna pot nam postane jasna, ko niže razlaga pomen sklonov: roditeljski pomeni del ali lastnino; če rečemo, da je *glava Pavlova*, je *Pavlova* roditeljski.

Pri glagolu navaja naš stari avtor osebo, število, čas, naklon, način, pa še *vidě* in *načertanie* (pri Bohoriču *species* in *figura*), ki sta besedotvorni kategoriji. O spregatvenih vzorcih lakonično pravi, da jih je v grščini trinajst. Razvrščanja slovanskih vzorcev se ne loteva, za zgled uporablja različne glagole, največkrat *biti*, *bijem*. Pri številu in osebi ni težav. Pri naklonu našteva pet naklonov in nedoločnik, vendar tu ni sledil niti grškim predlogam niti ni zadel cerkvenoslovanskega stanja. Značilno je, da pri naklonu nima niti zgledov. Načine navaja spet po grškem zgledu tri, tvorni, trpni in srednji. Za srednji način nima zgledov, trpni mu je enkrat *hristosě raspAtsA*, drugič pa *bijutě mA*. Pri časih je avtor pokazal precejšnjo samostojnost. Ni namreč skušal najti ustreznikov štirim nesestavljenim grškim preteklim časom, ampak navaja le cerkvenoslovanski aorist *bihě* in imperfekt *biAhě*. — Nekaj prostora je posvetil tudi deležniku: da je deloma podoben glagolu, deloma imenu (samo o tvornem in trpnem deležniku sedanjega časa).

Člen je prevzel iz grščine. Vendar avtor ni prevzel slepo iz grščine predpostavljeni člen, ki ga cerkvena slovničarstva ni nikoli poznala, ampak navaja tu oziralni zaimek *iže*, *jaže*, *ježe*, ki so ga prevajalci že od najstarejših časov rabili za prevod nekaterih grških konstrukcij s členom, npr. *poneže zemlju siju ne my uokrasihomó i žiteli iže na nei*.

Iz navedenega spisa se ne bi nihče mogel naučiti cerkvene slovničarstva, saj je za to prekratek, prepomanjkljiv in ima premalo zgledov. Pomemben je kot prispevek teoriji slovnice, ki razlaga nekatere slovnične kategorije in uporablja zanje cerkvenoslovanska imena, prinaša pa tudi nekaj vzorcev pregibanja. Kot že omenjeno, je bilo to delo popularno in prepisovano tudi pri vzhodnih Slovanih in je bilo v dobi filološkega razcveta v Ukrajini in v Belorusiji tudi natisnjeno.

Zelo važno predstopnjo Zizaniju in Smotrickemu pomeni l. 1591 v Lvovu izdana slovnica z naslovom *Adelfotes* (gr. *bratstvo*, tj. napisana in izdana v bratski šoli), Grammatika dobroglagolivago ellinoslovenskago jazyka. To slovnico so napisali učitelji Lvovske bratske šole. Gre za nekakšno dvojezično slovnico, kjer grškemu izvirniku na eni strani sledi cerkvenoslovanski prevod na drugi. Grški del je verjetno spisal Grk Arsenij Elasonski, cerkvenoslovanskega pa drugi učitelji te šole, med njimi je bil morda tudi Lavrentij Zizanij. To je že obsežna in izčrpna slovnica, na ravni drugih grških in latinskih slovnice v Evropi. Med viri omenjajo slovnice Lascarisa, Clenarda, Crusija in Melanchtona.¹³ Vsebuje pravopis s prozodijo in etimologijo (oblikoslovje), nima pa skladnje. Ker obravnava precej podrobno vseh tradicionalnih osem besed-

nih vrst, je bilo treba pri prevodu v cerkveno slovanščino uporabiti tudi razvejeno slovnično izrazje. Avtorji so del izrazov prevzeli iz spisa Osem besednih vrst, nekaj so jih spremenili in nekaj na novo ustvarili oz. kalkirali. Besedna vrsta, ki se v Osmih besednih vrstah imenuje *rěčb*, dobi tu ime *glagolb*, in je od tedaj ostal v ruskem slovničnem izrazju (zanimivo pa je, da ta izraz ni ostal niti v ukrajinščini niti v beloruščini¹⁴).

Adelfotesa ne moremo presojati po ustreznosti ureditve cerkvenoslovanskega gradiva, saj je sprotno prevajanje grške slovnice določilo popolno odvisnost cerkvenoslovanskega gradiva. Zato so šle nekatere dobre rešitve, ki jih je nakazal že pisec Osmih besednih vrst, v izgubo. Tako Adelfotes pri imenu navaja sklanjatvene tipe po grškem vzorcu, v cerkvenoslovanskem delu se znajdejo skupaj imena, ki sploh ne sodijo skupaj, npr. *Menelaj*, *gumno* in *blagozemlenb*, pač pa sodijo skupaj v grščini: *ὁ μενέλεως, ἡ ἄλωσ, ὁ, ἡ ἔυρωσ*. Vendar je v slovnici veliko različnih sklanjatvenih vzorcev. Skloni so samo tisti, ki so tudi v grščini (im., rod., daj., tož. in zval.). Zelo nerodno je prikazan tudi cerkvenoslovanski glagol, pripisujejo se mu grški načini in nakloni in grški časi. Grškemu imperfektu, perfektu, pluskvamperfektu in aoristu naj bi ustrezale oblike: *oubihb*, *biAhb*, *biaAhb* in *bihb*. V resnici so to aorist predpanskega glagola, kontrahirani imperfekt, nekontrahirani imperfekt in aorist nepredpanskega glagola. Ta časovni sistem je umeten in nelogičen. Pri kontrahiranem in nekontrahiranem imperfektu gre seveda le za dve varianti istega časa.

Poleg glavnih del besednih vrst obravnava Adelfotes tudi druge, ki jih stari spis o osmih besednih vrstah samo omenja. Pri imenu upošteva po tedanji navadi tudi pridevnik (tega tudi stopnjuje) in števnik. Obdelanih je tudi več vrst zaimka. Člen je slabše obravnavan kot v Osmih besednih vrstah. Adelfotes grški člen *ὁ ἡ, τό* prevaja s *toj, tajA, toe*, kar se ni v cerkveni slovanščini nikoli uporabljalo kot člen.

Pri nepregibnih besednih vrstah so imeli avtorji Adelfotesa tako kot Bohorič težave pri predlogih, saj so naleteli na vezavo predlogov z mestnikom in orodnikom, ki ju med skloni niso upoštevali. Zato so predlogom, ki zahtevajo ta dva sklona, pripisovali včasih dajalnik, včasih roditeljski. *Vo domu, vo selé* je opisano kot dajalnik, *so bogomb*, *so ioannomb*, *predb vraty* kot roditeljski itd. Tu so avtorji ravnali bolj površno in nelogično kot Bohorič, saj se je Bohoriču zdelo potrebno npr. pri predlogu *z*, ki se po njegovem veže z dajalnikom, razložiti, zakaj se končnica ne ujema s tisto, ki jo navaja v sklanjatvenem vzorcu, medtem ko avtorji Adelfotesa te svoje nedoslednosti ali niso opazili ali se jim ni zdelo potrebno, da bi jo razložili.

Adelfotes je pomemben predvsem zaradi sistematičnosti obravnave in obilice zgledov, kar ima zaradi prevajanja grške slovnice. Avtorji niso imeli namena pisati cerkvenoslovansko slovnico oz. se niso jasno zavedali, da gre tu za slovnico dveh različnih jezikov. Kljub temu je bil Adelfotes pač neposredna spodbuda za prvo cerkvenoslovansko slovnico, ki jo je že pet let kasneje (1596) izdal Ukrajinec Lavrentij Zizanj pod naslovom *Grammatika slovenska v Vilni*.

¹³ Adelphotos, Die erste gedruckte griechisch — kirchenslavische Grammatik, Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatsch, Frankfurt am Main, 1973, str. III.—V.

¹⁴ Gl. op. 7.

Ta slovnica je namenjena pouku v šolah in ima običajne dele: pravopis, prozodijo, oblikoslovje, nima pa skladnje. Na koncu ima tudi kratek opis metrike in razlago očenaša (vendar gre tu za pomensko razlago molitve v stari ukrajinščini in ne za slovnično analizo kot pri Bohoriču). Viri, na katere se je opiral, so seveda Adelfotes in več drugih slovníc, ki smo jih omenili pri Adelfotu. Vsa je napisana v cerkveni slovanščini, le nekatere staroukrajinske razlage ne. Zgradba, definicije, slovnične kategorije so več ali manj podobne kot v drugih slovnícah klasičnih jezikov in kot jih ima tudi Bohorič.

V »etimologiji« Zizanij obravnava običajnih osem besednih vrst: člen, ime, zaimék, glagol, deležnik, predlog, prislov in veznik. Že pri členu se vidi, da imamo opravka z natančnim opazovalcem, ki pa ni mogel odločilno pretrgati vezi z izročilom. Drugače kot Adelfotes je imel za člen spet *ize*, *jaže*, *eže*, torej oblike, ki so se v nekaterih primerih v besedilih dejansko uporabljale za grški člen, ni pa se še mogel odločiti za opustitev. Le redko se je spuščal v izrecne razlage, kot je to kasneje uspešno delal Smotricki. Zato pri členu ne omenja, kdaj naj bi se uporabljal, in ne daje nobenih dodatnih pojasnil. Samo sklanjanje je skrbno, opazil je varianti *egože/negože*, vendar spet ne določa njune rabe. Naravnost imeniten dosežek pa je, da je spoznal za poseben sklon orodnik in ga imenoval *tvoritelnij padež*. Pri pregibanju samostalnika navaja vedno šest sklonov (im., rod., daj., tož., zval. in or.). Ob dajalniku pa je dosledno navajal dve obliki: resnični dajalnik in mestnik, kadar se le-ta razlikuje od dajalnika, npr. *sněgu* in *snězě* v ed. in *sněgomě* in *snězěhě* v mn. Tako je vse pripravil za zadnji korak Smotrickega, ki je uvedel v sklanjatev tudi mestnik. Verjetno je z neko napako opozoril Smotrickega na kategorijo živosti oz. neživosti: ker sta prva Zizanijeva zgléda za možko sklanjatev na trdi soglasnik *bogě* in *člověkě* imela v tožilniku *boga* in *člověka*, je tudi za tožilnik besede *sněgě* uporabil obliko *sněga*, ker pač ni hotel biti nedosleden. Najbrž je to napeljalo Smotrickega k temu, da je spoznal in zapisal pravilo o živosti oz. neživosti. Bohorič je sklanjal le samostalnik *oča*, zato sprva tega problema ni opazil. Pri tožilniku m. sp. ed. pridevnikov in pridevniških zaimkov nato navaja obliko, ki je enaka rodilniku, torej za živo. V težave pa je zašel pri analizi očenaša, kjer nastopi zveza *daj nam naš vsakdanji kruh*. Ko Bohorič ugotovi, da je po njegovem sklanjatvenem vzorcu to lahko le imenovalnik, meni, da je treba na tem mestu uporabiti imenovalnik. Oblika *našega vsakdanjega kruha* — po Bohoriču tožilnik, v resnici rodilnik — ima po Bohoričevi razlagi delni pomen, kar je seveda res, le da gre za partitivni rodilnik in ne tožilnik.

Delitev samostalnikov na sklanjatvene tipe je pri Zizaniju zadeta precej dobro: dovolj je zglédov za glavne tipe in za nekatere izjeme, precej pa je tudi napak in pomanjkljivosti, npr. ko vzame za zgléd pri srednjem spolu samostalnike *nebo*, *otročA* in *vremA*. Opazil in priznal je variativne končnice teh soglasniških sklanjatev (rod. ed. npr. *neba* in *nebese*), napak pa je, če bi skušali tako sklanjati tudi *vino* ali *pismo*. Pač pa ima posebno sklanjatev tipa *nošč6*, *kost6*, ki jo je bil Bohorič najprej pozabil in dodal naknadno.¹⁵ Ob ostan-kih soglasniških sklanjatev naj omenimo še to, da jih Bohorič menda nikjer izrecno ne omenja, pač pa v slovarčku navaja *dete díteta*, *seme na*, *svine eta*, pač pa *drevu a*, *peru a*. V očenašu ima *nebesih* brez razlage. — Pri števniku,

¹⁵ Toporišič, str. 195.

ki sodi, kot je bila tedaj navada, k imenu, sklanja Zizanij števnika *jedinŏ* in dva, nato pa pravi: »*Podobnĕ že, tri, četyri, pAt6... i pročaa*«. — Od zaimkov ima urejene in sklanjane osebne, svojilne in kazalne, vprašalnih pa sploh nima.

Pri glagolu se je Zizanij močno naslanjal na Adelfota, zato je slika glagolskega sistema precej skažena. Novost je, da je vpeljal le dve spregatvi, četudi je merilo za razdelitev nerodno: k prvi spregatvi šteje glagole na *-aju*, *-ĕju* in *-Aju*, k drugi pa vse druge. Tu je Bohorič boljši: glagole je razdelil glede na tematski vokal *-e-* oz. *-i-*. Za cerkveno slovanščino je tako delitev uvedel Smotricki. Zanimiva pa je Zizanijeva pripomba ob tako radikalnem zmanjšanju spregatev (v primerjavi z grščino): »Čeprav glagoli niso razdeljeni po spregatvah kot v grščini, se ne čudi, ljubi prijatelj; taka je bila nuja, ne piščeva nepazljivost. Glej, to je vendar prva slovenska (v starem izrazju pomeni to cerkvenoslovanska) slovnica.«¹⁶ Pri načinu, naklonu, časih se ni mogel bistveno odtrgati od Adelfota. Obdržal je npr. štiri nesestavljene pretekle čase z umetnim ločevanjem kontrahiranega in nekontrahiranega imperfekta. Tu je treba upoštevati, da je Zizanij opisoval sistem časov mrtvega jezika, ki ga je poznal iz besedil. Sistem časov vzhodnoslovanskih jezikov se je močno spremenil; cerkvenoslovanskih časov Zizanij in njegovi sodobniki ter rojaki niso mogli povsem ustrezno razumeti. Tako ne preseneča, da je pisec Osmih besednih vrst cerkvenoslovanske čase opisal ustrežneje, saj je bil časovno in prostorsko bliže izvirnemu jezikovnemu stanju. Prav tako je razumljivo, da je tudi Bohoričev opis slovenskega časovnega sistema veliko ustrežnejši: Bohorič je opisoval svoj materni jezik.¹⁷

Pri predlogu je bilo Zizaniju lažje opisovati vezavo predlogov z orodnikom, ker je ta sklon že poznal. Tako ima pravilne opise za *pod*, *pred*, *nad*, *s*. Kjer se predlog veže z mestnikom, ima Zizanij to seveda za dajalnik. Možnost dvojne vezave je po navadi vedno navedena, so pa slabi zgledi, ker se pogosto uporablja vezava z osebnimi zaimki, pri katerih se skloni ne razlikujejo toliko kot pri samostalnikih. So tudi napake: ko se npr. trdi, da se *k* veže z orodnikom.

Zizanijeva slovnica je bila prva cerkvenoslovanska slovnica; tega se je avtor tudi dobro zavedal. Prinesla je nekatera pomembna odkritja, in ta so zelo olajšala delo Meletiju Smotrickemu, ki je kmalu zatem napisal izčrpnjšo in boljše slovnico. Zato je bilo Zizanijevo prvenstvo nekoliko odrinjeno v senco.

Smotricki je bil Ukrajinec, učitelj cerkvene slovanščine in latinščine v več bratskih šolah, znan je bil tudi kot pisec polemičnih spisov. Že njegov oče je sodeloval pri izdaji Ostroške biblije, tako da je cerkvenoslovanščino dobro poznal, pa tudi grščino in kot gojenec Vilenskega jezuitskega kolegija latinščino. Kot učitelj kneza Solomereckega je obiskal z njim več nemških univerz, med njimi tudi protestantske. To vsestransko razgledanost je uporabil pri pisanju svoje slovnice; imenuje se Grammatiki slavenskija pravilnoe syntagma (Jevje, 1619). V njej je uporabil dosežke svojih predhodnikov v cerkvenoslovanskem slovničnem izročilu in v grških in latinskih slovnica. Njegova slovnica ima poleg pravopisa, prozodije in oblikoslovja tudi skladnjo, na koncu pa še poglavje o metriki (napotki za verzifikacijo v cerkveni slovanščini).

¹⁶ *Freidhofov* ponatis, str. 77—78.

¹⁷ *Toporišič*, str. 208—214.

Eden najbolj novatorskih korakov pri Smotrickem je odločitev o opustitvi člena kot posebne besedne vrste; po latinskem zgledu pa ima medmet. Svoje ravnanje je utemeljil, češ da člen cerkveni slovanščini ni lasten. Kasneje v skladnji razlaga nekatere primere, ko se grški člen prevaja z *eže*, a se mu zaradi tega člen ne zdi potrebno sprejeti za cerkveno slovanščino kot posebno besedno vrsto. Tudi Bohorič je ugotovil, da slovenščina člena nima, in da se rabi le pod nemškim vplivom. V obeh slovnica se pri zgledih za sklanjatve pred samostalniki in pridevniki vendarle stalno pojavlja kazalni zaimek *ta*, *ta*, *tu* oz. *toj*, *taA*, *toe*, pač po zgledu latinskih slovnice, ki imajo tudi na tem mestu *hic*, *haec*, *hoc*. Bohorič je to utemeljeval s tem, da nam tak zaimek kaže sklon, spol in število.

Samostalnike je Smotricki razdelil na štiri sklanjatve: v prvi so tisti na *-a*, v drugi moški samostalniki na trdi soglasnik in samostalniki srednjega spola na *-o* in *-e*, v tretji ženski samostalniki na mehki soglasnik. Povsod je dosti zgledov še za različne podtipе, npr. za samostalnike z osnovo na *-k*, *-g*, *-h*, ki v posameznih sklonih doživijo palatizacijo. Urejevalna nuja je včasih gnala Smotrickega k manjšim potvorbam. Pri samostalnikih tipa *nebo* predpostavlja npr. dve sklanjatvi: *nebo*, *neba* in *nebeso*, *nebese*. Števnike sklanja v nasprotju z Zizanijem vse, vendar ima pri tem napake, saj so se števniki v besedilih najbrž razmeroma redko sklanjali ali izpisovali, tako je bilo pravilne oblike težko vzpostaviti. Najimenoitnejše pa je, da ima Smotricki med skloni tudi mestnik in orodnik. Prav tako je opazil in opisal pravilo o živosti in neživosti. — Zaimke je Smotricki obdelal izčrpejše kot Zizanij. Navaja in sklanja osebne, svojilne, kazalne in vprašalne zaimke, torej tudi *kto* in *čto*, ki ju Bohorič ni sklanjal.

Pri obravnavanju glagola je bila Smotrickemu že prehojena pot njegovih predhodnikov vsaj v nekaterih ozirih prej v oviro kot v pomoč, npr. pri časih, naklonih in načinih. Vendar je treba še enkrat poudariti, da cerkvena slovanščina ni bila več živ jezik, in njen sistem preteklih časov je bil vzhodnim Slovanom le približno razumljiv. Smotricki bi bil svojo nalogo gotovo veliko bolje opravil, ko bi bil moral opisati sistem svojega maternega jezika. Na to kaže npr. njegova pripomba, da se pretekli čas včasih izraža »po ruski navadi« (ruski pomeni tu staroukrajinski) s pomožnikom, torej *čelě esm6*, *čitalě esm6*, *čitaalě esm6*, *pročelě esm6*. (str. 123 v Horbatschevi izdaji). — Korak naprej je razdelitev spregatev na dve, po tematskem samoglasniku. Pozna tudi kategorijo prehodnosti in neprehodnosti, ki je Zizanij nima.

Tako Bohorič kot Smotricki sta postala pozorna na jezikovne pojave, ki so ju približevali kategoriji glagolskega vida, v okviru slovnične kategorije, ki jo imenuje latinska slovnica *species*, cerkvenoslovanska pa *vidě* (iz grš. *εἶδος*). Ta kategorija je dejansko besedotvorna. Bohorič je, kot je znano, v njenem okviru prevajal latinske glagole, ki izražajo različne vrste glagolskega dogajanja, in to ga je napeljalo k nekaterim pomembnim opažanjem o slovenskem nedovršniku (ne da bi ga bil dojemal kot slovnično kategorijo ali ga imenoval).¹⁸ Tudi Smotricki je svojo kategorijo *vidě* dojemal besedotvorno in v njenem okviru opisal različne vrste glagolskega dogajanja, namreč »načinatelnj« in »učaščatelnj vidě (latinske verba inchoativa in frequentativa), vendar

¹⁸ A. Schellander, Glagolski vid v luči sodobnih teoretskih razmišljanj in kali njegovega zapažanja v Bohoričevi slovnici, SR 1984, št. 3, str. 223—231.

protistava brezpriponskih in priponskih glagolov (primere je žal slabo izbral) napeljuje na vidsko nasprotje.

Enako spreganje glagolov v dvojini pri Smotrickem in Bohoriču (oba imata v dvojini različne končnice za m. in sr. spol proti ž. spolu: *sekava, sekave; čteva, čtevé* itd.) je napeljalo nekatere avtorje na misel, da je bil tu Smotricki pod neposrednim Bohoričevim vplivom.¹⁹ Zdi se verjetneje, da imamo tu pri Smotrickem opraviti s t. i. drugim južnoslovanskim vplivom.²⁰

O skladnji Smotrickega naj omenim le, da se je tu Smotricki po ugotovitvah raziskovalcev najbolj opiral na Melanchtona. Vendar zglede, ki jih ima Melanchton iz klasičnih avtorjev, večinoma ni prevzel, ampak jih je iskal v bibliji sam, deloma pa si jih je sam izmislil. V tem delu se nam Smotricki kaže kot dober filolog z vrsto pronicljivih opazk o razlikah med grščino in cerkveno slovanščino, pa tudi med cerkveno slovanščino in staro ukrajinsko.

Tako Bohorič kot Smotricki sta kljub okvirom klasičnih slovnice skušala opisati specifični sistem svojih jezikov in pri tem sta oba prispevala nemalo samostojnih opažanj. Če je Smotricki bolje opravil pri nekaterih imenskih kategorijah (mestnik, orodnik, kategorija živosti in neživosti), je to treba pripisati v precejšnji meri tudi trudu njegovih predhodnikov. Pri glagolskih časih je nalogo bolje opravil Bohorič, pri čemer pa mu je bilo v pomoč dejstvo, da je opisoval svoj živi materni jezik, medtem ko je imel Smotricki opraviti z mrtvim jezikom, ki je bil sicer v mnogih lastnostih še zelo podoben njegovemu maternemu, vendar na tem področju ne več. Zanimivi so še nekateri vzporedni dosežki, npr. razdelitev glagolskih spregatev na dva tipa, s tematskim samoglasnikom *-e-* oz. *-i-*; začetna opažanja pojavov, povezanih z glagolskim vidom; tudi opustitev člena kot posebne besedne vrste.

¹⁹ Uvod v *Horbatschevo* izdajo, str. IV. — *A. V. Isačenko*, Vlijanie slovenskogo jazyka na razrabotku istorii russkogo jazyka v 16 i 17 vekax, v: Nahtigalov zbornik, Ljubljana, 1977, str. 115.

²⁰ *A. Derganc*, O morebitnem Bohoričevem vplivu na slovnico Meletija Smotrickega, v: 16. stoletje v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 27. do 29. junija 1984. Ljubljana, v tisku.

РЕЗЮМЕ

В статье сопоставляются первые церковнославянские грамматики с первой словенской грамматикой Адама Бохорича. Несмотря на то, что культурные обстоятельства, на почве которых возникли эти грамматики, во многих отношениях различаются, их можно сравнивать с точки зрения того, как их авторы, находящиеся под влиянием грамматик классических языков, успели описать некоторые характерные черты славянских языков.

В грамматике Мелетия Смотрицкого лучше чем у Бохорича описана система именного склонения, так как он учитывает предложный и творительный падежи и категорию одушевленности — неодушевленности, чего у Бохорича еще нет. Это связано с тем, что предшественниками Смотрицкого были уже раньше достигнуты некоторые результаты в этой области.

С другой стороны у Смотрицкого довольно неудовлетворительно описана система глагольных времён. Система глагольных времён, представленная в грамматике Бохорича, на много ближе реальному положению. Это объясняется тем, что Бохорич описывал свой родной язык, а Смотрицкий и его предшественники описывали церковнославянский язык, который, хотя и был во многих отношениях близок их родному языку, но именно в области глагольных времён уже значительно отличался от него. Поэтому Смотрицкий и его предшественники в этом отношении находились под сильным влиянием грамматик греческого языка.

Интересны некоторые параллельные достижения Смотрицкого и Бохорича, например замечания о словообразовательных процессах в рамках глагола, которые намного позднее приведут к изучению глагольного вида. Оба грамматика также отказываются от рассмотрения артикля как части речи.

В статье обращается внимание на факт, что грамматическая терминология Смотрицкого через два века оказала некоторое влияние на словенскую грамматическую терминологию (через Валентина Водника).